

Emotionele beschikbaarheid van ouders en empathie bij kinderen

Annemarie Hoogenboom-Korving

S0245054

1e Begeleidster

Naam: Sheila van Berkel, MSc.

Adres: Universiteit Leiden, FSW, Algemene en Gezinspedagogiek, 4B-18

Telefoon: 071 527 6622

Email: berkelsvan@fsw.leidenuniv.nl

2e Begeleidster

Dr. Marleen G. Groeneveld.

Adres: Universiteit Leiden, FSW, Algemene en Gezinspedagogiek, 4B-33

Telefoon: 071 527 1847

Email: mgroeneveld@fsw.leidenuniv.nl

Voorwoord

Terugkijkend is de totstandkoming van deze scriptie is een langdurig proces geweest dat stukje bij beetje vooruit gekomen is. Als avonddeeltijdstudent met een intensieve baan en een gezin was het niet altijd eenvoudig voldoende tijd vrij te maken om de vaart erin te houden. Maar, om met Confucius te spreken: “het maakt niet uit hoe langzaam je gaat, als je maar niet stopt”. Niet stoppen, dat lukte alleen met de steun van mijn echtgenoot en het gezin thuis, mijn stagebegeleiding, een paar medestudentes die de moed erin hielden totdat zij zelf afstudeerden, en een hechte groep collega’s waarvan meerderen hun eigen werktijd hebben gestoken in het ondervangen van mijn werk bij extra vrije dagen, om toch nog wat tijd voor de scriptie te maken. En een opdracht van de baas om toch af te studeren, ondanks dat de reorganisatie die binnen ons bedrijf gaande was ons vaak meer bezig hield dan onze eigen ontwikkeling.

Een bijzonder dankwoord gaat uit naar mijn eerste begeleidster Sheila van Berkel, die zich vele malen met eindeloos geduld door mijn scriptie heen gelezen heeft en het steeds voor elkaar kreeg om op korte termijn nuttige feedback te geven. Wetenschappelijk schrijven ging niet vanzelf. Daarnaast dank ik ook mijn tweede begeleidster Marleen Groeneveld.

Ondanks de stress van het moeten combineren van verschillende bezigheden tegelijk kijk ik terug op een leuke en leerzame periode. Het project “Boys will be boys” had een gezellige projectgroep en leuke stages met huisbezoeken thuis bij jonge gezinnen, waar ik met plezier aan terugdenk. Misschien gaat dit zich ooit voortzetten in ander pedagogisch werk, maar dit zal pas zijn nadat mijn taak in nog komende reorganisaties erop zit.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Samenvatting	5
Introductie.....	6
Empathie	6
Emotionele beschikbaarheid van ouders.....	9
Sensitiviteit	10
Sensitief structureren.....	12
Non-intrusiviteit	13
Deze studie	13
Methode.....	15
Meetinstrumenten.....	16
Emotionele beschikbaarheid.....	16
Empathie.....	18
Analyses	18
Resultaten	20
Descriptieve analyses.....	20
Empathie	21
Emotionele beschikbaarheid	21
Emotionele beschikbaarheid en empathie.....	24
Discussie.....	29
Empathie van meisjes en jongens.....	29
Emotionele beschikbaarheid en empathie.....	30
Sensitiviteit en empathie	31
Sensitief structureren en empathie	32
Non-intrusiviteit en empathie.....	32
Beperkingen	33

Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek.....	34
Conclusie.....	35
Literatuurlijst	36

Samenvatting

Inleiding. In deze studie is het verband tussen emotionele beschikbaarheid van moeders en vaders en empathie bij 40 meisjes en 41 jongens tussen 30 en 42 maanden oud onderzocht. *Methode.* Voor het onderzoek werden data van 81 gezinnen uit het onderzoek “Boys will be boys” gebruikt. Emotionele beschikbaarheid werd gemeten met behulp van de Emotional Availability Scales (EAS; Biringen, 2008), empathie werd gemeten met een aangepaste versie van My Child 2 (Kochanska, 1994) die ingevuld werd door beide ouders. Ook de verbanden tussen de subdimensies van de EAS, sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit, en empathie werden onderzocht. *Resultaten.* Directe verbanden tussen emotionele beschikbaarheid of subdimensies en empathie werden niet gevonden. Voor wat betreft de verschillen tussen vaders en moeders waren moeders meer emotioneel beschikbaar dan vaders naar jongens toe. Vaders waren intrusiever dan moeders ten opzichte van jongens. Moderatie door sensitief structureren werd gevonden in het verband tussen sensitiviteit van moeders en empathie bij jongens. Als moeders in hogere mate structureerden was er een negatief verband tussen sensitiviteit en empathie, als zij in mindere mate structureerden was er juist een positief verband. Tenslotte werd er tussen meisjes en jongens geen verschil gevonden in de mate van empathie. *Discussie en conclusie.* Mogelijk hebben de gebruikte meetmethoden een rol gespeeld in de gevonden resultaten en verschillen met uitkomsten van ander onderzoek. Verschillen tussen vaders en moeders ten opzichte van meisjes of jongens zouden verklaard kunnen worden door een weerwerking in ouder-kind reacties. Ook werden in deze studie voor het eerst vaders onderzocht voor wat betreft het verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie. Toekomstig onderzoek zal bredere vergelijkbaarheid van deze resultaten mogelijk moeten maken.

Introductie

Centraal in deze scriptie staat het verband tussen emotionele beschikbaarheid van moeders en vaders en empathie bij kinderen. Er wordt aandacht besteed aan de rol van empathie in de sociale en emotionele ontwikkeling van kinderen. Ook de verbanden tussen de subdimensies van emotionele beschikbaarheid, te weten sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit (Biringen, 2008; Lovas, 2005), en empathie zijn onderzocht. Verder wordt bij het omschrijven en onderzoeken van de genoemde verbanden aandacht besteed aan verschillen tussen moeders en vaders, en verschillen tussen meisjes en jongens.

Empathie

Empathie is het vermogen om emoties van anderen te ervaren (Eisenberg & Fabes, 1998). Als een persoon een andere persoon ziet die bijvoorbeeld pijn, verdriet of stress beleeft, leidt dit tot een reactie waarmee hij of zij de emotie van de andere persoon mee beleeft. Het lijden van de andere persoon geeft een gevoel van onbehagen bij de empathiserende persoon. Zowel het lijden van de andere persoon als het eigen onbehagen zijn aanleiding om in actie te komen, en met gepaste reacties de situatie van de andere persoon te verbeteren. (Eisenberg & Strayer, 1987; Hoffman, 1991). Overigens worden niet alleen negatieve, maar ook positieve emoties meebeleefd (Zhou et al., 2002).

Voor een gedeelte is empathie aangeboren; de mate waarin iemand empathisch is, wordt voor een deel door de genen bepaald (Konings & Van Strien, 2005; Van der Mark, Van IJzendoorn & Bakermans-Kranenburg, 2002). In het algemeen ontwikkelt empathie bij meisjes zich op jongere leeftijd, en zijn zij empathischer dan jongens (Baron-Cohen, 2005; Volbrecht, Lemery-Chalfant, Aksan, Zahn-Waxler & Hill-Goldsmith, 2007; Zahn-Waxler, Robinson & Emde, 1992). Verschillen in empathie zijn onder andere gevonden bij 2- en 4 jarige meisjes en jongens, waarbij meisjes empathischer waren dan jongens (Moreno, Klute & Robinson, 2007). In onderzoek van Kiang, Moreno en Robinson (2004) werd echter geen verschil in empathie gevonden tussen meisjes en jongens van 21 tot en met 24 maanden oud. Op tweejarige leeftijd is het dus niet duidelijk of er verschil in empathie is tussen meisjes en jongens, op latere leeftijd werden in onderzoek wel vaker verschillen gevonden. In een meta-analyse werd gevonden dat 6 tot en met 8 jarige meisjes empathischer waren dan jongens van dezelfde leeftijd (Hoffman & Levine, 1976). Ook onder meisjes en jongens van 9 tot en met 11 jaar werd gevonden dat meisjes empathischer waren (Litvack-Miller, McDougall, &

Romney, 1997). Uit ander onderzoek bleek zowel bij meisjes als jongens empathie toe te nemen naarmate zij ouder werden, waarbij meisjes empathischer bleven dan jongens (Hastings, McShane, Parker & Ladha, 2007; Hoffman, 1977).

Niet alle onderzoeken vinden echter een verschil in empathie tussen meisjes en jongens (Kiang et al., 2004). Als er wel verschillen gevonden worden kan dit samenhangen met de gebruikte meetmethodes. Deze kunnen zowel de affectieve, de cognitieve als beide kanten van empathie meten. Bij het tot stand komen van een empathische reactie werken affect en cognitie samen. Bij de affectieve kant komt de empathische reactie voort uit emoties die ontstaan bij het inleven in de gevoelens van de ander, bij de cognitieve kant wordt een empathische reactie gegeven op basis van beredenering van de gevolgen van een gebeurtenis voor de andere persoon. Met het vorderen van de leeftijd leren kinderen de situatie van de ander steeds beter begrijpen (Eisenberg & Strayer, 1987; Hoffman, 1991). Bij peuters en kleuters wordt vaak gebruik gemaakt van meetmethoden die affectieve empathie meten, zoals het voorwenden van pijn door een ouder of onderzoeker om een empathische reactie bij het kind uit te lokken. Hierbij worden gezichtsuitdrukkingen en gebaren van kinderen tijdens een empathische reactie geobserveerd. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van vragenlijsten die door ouders ingevuld worden over het kind. Deze vragenlijsten kunnen zowel vragen over affectieve als cognitieve empathie bevatten. Vanaf een leeftijd van acht jaar beschikken kinderen over voldoende cognitief en verbaal vermogen om uitspraken te kunnen doen over hypothetische situaties die voorgelegd worden, en zelf vragen te beantwoorden die betrekking hebben op de cognitieve kant van empathie (Dadds et al., 2007; Miller & Eisenberg, 1988; Van der Mark et al., 2002). Sekseverschillen werden waargenomen bij het meten van de affectieve kant van empathie, waarbij meisjes empathischer waren; bij gebruik van een meer cognitief gericht meetinstrument werden geen verschillen tussen meisjes en jongens gevonden (Hoffman & Levine, 1976). In ander onderzoek onder een groep kinderen van 4 tot 10 jaar oud werd zowel bij cognitieve als affectieve meetmethoden gevonden dat meisjes empathischer waren dan jongens. In de leeftijdsgroep van elf jaar en ouder waren alleen bij de cognitieve meetmethode de meisjes empathischer (Dadds et al., 2007). Onderzoeken geven dus geen eenduidig beeld over sekseverschillen met betrekking tot de gebruikte meetmethode voor empathie.

Empathie hangt samen met prosociaal gedrag (Eisenberg & Fabes, 1990; Litvack-Miller et al., 1997). Dit prosociale gedrag komt voort uit het meebelevan van de emoties van anderen, en is een reactie om de situatie van de ander te verbeteren (Eisenberg & Fabes,

1990). Net zoals empathie wordt prosociaal gedrag in het tweede levensjaar voor het eerst zichtbaar bij kinderen (Van der Mark et al., 2002). Prosociaal gedrag ontwikkelt zich van eenvoudige vormen zoals een klopje of een knuffel om een ander kind te troosten naar gevarieerder en meer op de ander afgestemd gedrag zoals bijvoorbeeld helpen, delen, beschermen en verdedigen. Ook bij prosociaal gedrag zijn er verschillen tussen meisjes en jongens. Meisjes laten vanaf het tweede levensjaar niet alleen meer maar ook ander prosociaal gedrag zien dan jongens (Hastings et al., 2007; Hoffman, 1977). Daarbij zijn meisjes meer geneigd tot zorgen en zich bekommeren om anderen, geven vaker spontaan speelgoed aan een ander, doen vaker voorstellen om anderen bij spel te betrekken en spelen vaker mee met anderen als dat gevraagd wordt. Jongens laten daarentegen de assertieve, onderhandelende kant van prosociaal gedrag zien, bijvoorbeeld regelen dat er om de beurt gespeeld wordt en speelgoed delen als zij er eerst mee mogen spelen (Baron-Cohen, 2005; Hastings et al., 2007). Een mogelijke verklaring voor dit verschil is dat ouders, doordat zij seksspecifiek opvoeden, prosociaal gedrag bij meisjes meer en anders aansturen dan bij jongens (Zahn-Waxler, 2000). Wellicht is het mogelijk dat ouders ook empathisch gedrag bij meisjes op een andere manier aansturen dan bij jongens.

Naast een verband tussen empathie en prosociaal gedrag is er een verband tussen empathie en agressief gedrag. Als individuen de uitwerking van hun eigen agressieve gedrag op anderen meebeleven met behulp van empathie, zullen zij minder geneigd zijn om anderen schade toe te brengen (Miller & Eisenberg, 1988). Bij kinderen jonger dan vier jaar zijn er echter bijna geen studies die samenhang tussen empathie en agressie hebben gevonden. In een enkel onderzoek onder tweejarigen van Gill en Calkins (2003) is zelfs een positieve samenhang tussen agressie en empathie gevonden. De groep die (op basis van de Child Behaviour Checklist) geclassificeerd was als hoog-agressief had minder tijd nodig om op stress van anderen te reageren, toonde meer bezorgdheid en empathie ten opzichte van de onderzoeker en bij het horen van een huilend kind. Een hypothese voor het vinden van geen resultaat of een tegengesteld resultaat zoals in bovengenoemd onderzoek is dat de negatieve samenhang tussen agressie en empathie pas vanaf een leeftijd van zes jaar zichtbaar wordt (Gill & Calkins, 2003; Hastings, Zahn-Waxler, Robinson, Usher & Bridges, 2000). Tot zes jaar is empathie nog in ontwikkeling, en zijn kinderen mogelijk minder consequent in het laten zien van empathische vaardigheden (Konings & Van Strien, 2005). Er is echter wel een onderzoek dat samenhang vindt in een groep vijfjarigen, zowel bij meisjes als bij jongens werd een negatief verband gevonden tussen zowel empathie als prosociaal gedrag en agressie

ten opzichte van leeftijdgenoten (Strayer & Roberts, 2004). In een ander onderzoek werd onder zesjarige meisjes en jongens hetzelfde gevonden (Findlay, Girardi & Coplan, 2006).

Ook onder leeftijdsgroepen in de adolescentie zijn vaker en meer robuuste negatieve verbanden gevonden tussen empathie en externaliserend probleemgedrag; hierbij betrof externaliserend gedrag niet alleen fysieke agressie, maar tevens de minder opvallende gedragingen die schadelijk zijn voor anderen, zoals bedriegen, liegen en gebrek aan weerstand tegen verleidingen (Miller & Eisenberg, 1988). In ander onderzoek onder adolescenten is gevonden dat een groep delinquente jongeren, die onder andere externaliserend probleemgedrag liet zien, een significant tekort vertoonde in de ontwikkeling van empathische vaardigheden. Deze groep adolescenten verschilde minder in hun empathische vaardigheden met jongere leeftijdsgroepen dan in vergelijking met de groep niet-delinquente jongeren van hun eigen leeftijd (Ellis, 1982). In een meta-analyse werden voor de leeftijdsgroepen van dertien jaar en ouder een stabiel negatief verband tussen empathie en agressie gevonden, zowel bij meisjes als bij jongens (Lovett & Sheffield, 2007). Het lijkt er dus op dat als kinderen ouder zijn, het negatieve verband tussen empathie en agressie duidelijker zichtbaar en stabiel wordt.

Emotionele beschikbaarheid van ouders

Naast individuele verschillen en verschillen tussen meisjes en jongens hangen omgevingsfactoren, zoals de opvoeding door ouders, samen met empathie (Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1990; Zhou et al., 2002). Emotionele beschikbaarheid maakt deel uit van de opvoeding (Biringen, 2005), en zou dus samen kunnen hangen met empathie. Het is een interactief construct, dat uit meerdere dimensies bestaat, waaronder sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit (Biringen, 2008, Lovas, 2005). De relatie tussen emotionele beschikbaarheid en empathie is nog niet vaak onderzocht. In een onderzoek werd gevonden dat driejarige peuters van moeders die meer emotioneel beschikbaar waren, meer bezorgdheid en minder ontkenning toonden in situaties waarin de moeder verdriet voorwendde, en van het kind een empathische reactie verwacht werd (Frankel, Lindahl & Harmon, 1992). Een ander onderzoek vond een positief verband tussen sensitiviteit van moeders en empathie bij driejarige peuters, en ook een positief verband tussen intrusiviteit van moeders en empathie bij peuters (Robinson & Little, 1994). Bij een derde onderzoek naar emotionele beschikbaarheid van moeders en empathie bij peuters werd een positief verband gevonden tussen emotionele beschikbaarheid van moeders en empathie bij peuters. Dit verband was

echter alleen significant voor kinderen met zowel een hogere intelligentie als meer sociale betrokkenheid (Moreno et al., 2007). Het verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie werd onder vaders niet onderzocht. Andere factoren zouden hier dus ook een rol in kunnen spelen.

Sensitiviteit

Naast onderzoek naar emotionele beschikbaarheid als geheel is onderzoek gedaan naar de subdimensies hiervan. Sensitiviteit, een dimensie van emotionele beschikbaarheid, is het vermogen om signalen van het kind op de juiste manier te interpreteren en er tijdig en adequaat op te reageren (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978). Sensitiviteit is een belangrijke factor die doorwerkt in de gehele opvoeding en is een goede indicatie hoe ouders zich ten opzichte van hun kind gedragen (Juffer, Bakermans-Kranenburg & Van IJzendoorn, 2008). Daarnaast zijn ouders een voorbeeld voor hun kinderen, onder andere als het gaat om hun gedrag bij empathische zorg. Dit zou ervoor kunnen zorgen dat kinderen met sensitieve ouders andere leerervaringen opdoen dan kinderen van ouders die minder sensitief zijn (Berkowitz & Grych, 1998). Dat sensitiviteit en empathisch voorbeeldgedrag mogelijk samenhangen met de ontwikkeling van empathie bij kinderen, blijkt uit meerdere onderzoeken. Moeders die sensitiever waren in de omgang met hun kinderen in de eerste levensjaren hadden bijvoorbeeld kinderen die meer geneigd waren om medeleven te tonen (Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1990). Daarnaast hadden moeders die duidelijker en met meer overtuiging uitleg gaven over aspecten van empathie, zoals het belang van vriendelijkheid, rekening houden met anderen en de gevolgen van het pijn doen van anderen, peuters die bezorgder waren om anderen (Zahn-Waxler, Radke-Yarrow & King, 1979). Verder hadden sensitievere moeders peuters die meer bereid waren om hun broer of zus te helpen of met hen te delen (Robinson & Little, 1994).

In een onderzoek onder basisschoolkinderen werd gevonden dat meer warmte van ouders (een steekproef van voornamelijk moeders) en de mate waarin zij positieve emoties naar het kind toe lieten zien, samenhangen met meer empathie, hogere sociale competentie, en minder externaliserend probleemgedrag bij meisjes en jongens van 8 tot 12 jaar oud (Zhou et al, 2002). Als ouders sensitief zijn, is er minder kans dat zij een afwijzende houding innemen ten opzichte van hun kinderen (Lovas, 2005). Bij kinderen die afwijzing en vijandigheid in de opvoeding ervaren hebben, is er een verhoogd risico op het ontwikkelen van probleemgedrag en het achterblijven van de ontwikkeling van empathisch gedrag (Sroufe, Egeland, Carlson &

Andrew Collins, 2005). Dit uit zich bijvoorbeeld in het plagen van een huilend kind. Een ander voorbeeld is het uiten van bedreigingen of aanvallen van een ander kind, door lichamelijk mishandelde peuters en kleuters (Main & George, 1985). Sensitiviteit kan ook het positieve verband tussen negatieve discipline en agressie veranderen, twee- tot vierjarige kinderen waren minder agressief na negatieve discipline in de opvoeding als de moeders sensitiever waren (Alink et al., 2009). In ditzelfde onderzoek werd ook directe negatieve samenhang gevonden tussen sensitiviteit van moeders en agressie bij kinderen.

Sensitiviteit is er niet altijd in dezelfde mate bij moeders als bij vaders en hierdoor zou ook het verband met empathie bij kinderen kunnen verschillen. In onderzoek werd gevonden dat moeders sensitiever, responsiever en meer betrokken zijn bij hun kinderen dan vaders (Heermann, Jones & Wikoff, 1994; Pleck 1997), andere studies vonden echter dat vaders net zo sensitief kunnen zijn als moeders in de omgang met hun kind (Lamb, 2004, Pelchat, Bisson, Bois & Saucier, 2003). De uiteenlopende resultaten voor sensitiviteit van vaders worden mogelijk verklaard door factoren die samenhangen met sensitiviteit, deze kunnen namelijk verschillend zijn voor moeders en vaders. Bij moeders hing een hoger opleidingsniveau samen met een hogere mate van sensitiviteit ten opzichte van hun kind (Pelchat et al., 2003). Daarnaast waren vaders net zo sensitief als moeders als zij weinig stress in hun relatie ervoeren, maar als zij meer stress in hun relatie hadden, waren zij minder sensitief, terwijl bij moeders de mate van sensitiviteit gelijk bleef ongeacht de hoeveelheid stress in hun relatie. Ook waren vaders sensitiever als zij jonger waren of minder traditionele opvattingen over de opvoeding hadden (Dickie, 1987, Pelchat et al., 2003). Alleen bij vaders met kinderen van 6 tot en met 36 maanden hing de combinatie van een hogere leeftijd en het hebben van minder traditionele opvattingen over het opvoeden samen met meer sensitiviteit ten opzichte van zoons (NICHD, 2000), bij dochters werd dit verband niet gevonden.

Er zijn ook factoren die zowel bij moeders als bij vaders samenhangen met sensitiviteit, er was bijvoorbeeld bij beiden een hogere mate van sensitiviteit als het gezinsinkomen hoger was (Pelchat et al., 2003), daarnaast hing sensitiviteit van de vader en de moeder in hetzelfde gezin samen (Schoppe-Sullivan et al., 2006). In aansluiting op bovengenoemde onderzoeken is gevonden dat vaders die een partner hadden die meer ondersteunend naar de kinderen toe was, zelf meer ondersteunend en minder intrusief waren (Cabrera, Shannon & Tamis-LeMonda, 2007).

De mate van sensitiviteit van de vader en de moeder hangt mogelijk samen met de sekse van het kind; vaders van eenjarigen waren bijvoorbeeld net zo sensitief als moeders als

het om zoons ging, maar minder sensitief ten opzichte van hun dochters (Schoppe-Sullivan et al., 2006). Op een leeftijd van drie maanden werd geen verschil in sensitiviteit ten opzichte van jongens of meisjes gevonden tussen moeders en vaders (Broom, 1994). In gezinnen met kinderen van 19 en 24 maanden oud werd de samenhang tussen sensitiviteit en ouder-kind dyades binnen het gezin onderzocht, sensitiviteit was het hoogst in moeder-dochter dyades, gevolgd door moeder-zoon en vader-dochter dyades, en het laagst in vader-zoon dyades. Dit patroon was zowel bij 19 als bij 24 maanden oude kinderen zichtbaar en werd ook gevonden voor sensitief structureren en non-intrusiviteit, maar bij de laatste werd geen verschil gevonden tussen vader-dochter en vader-zoon dyades (Lovas, 2005).

Sensitief structureren

Een andere dimensie van emotionele beschikbaarheid van ouders is het sensitief structureren. Dit betreft het vermogen van ouders om de leef- en leeromgeving van hun kind zodanig vorm te geven dat het zelf de stap naar een hoger niveau op diverse ontwikkelingsgebieden kan nemen (Biringen, 2008; Lovas, 2005). Ouders stimuleren door praten over- en uitleggen van gedrag, begrip voor anderen bij het kind, waardoor het in sociale situaties adequaat reageert. Daarnaast stellen zij regels en grenzen voor het gedrag van het kind (Zahn-Waxler et al., 1979). Door middel van verbieden en belonen proberen zij ongewenst gedrag tegen te gaan en gewenst gedrag te bevorderen. In hetzelfde onderzoek van Zahn-Waxler et al. (1979) werd een positief verband gevonden tussen inductieve discipline (uitleg geven over gedrag en de bijbehorende regels en grenzen) door de moeder en meer altruïstisch en troostgedrag ten opzichte van andere kinderen door kinderen tussen de 18 en 30 maanden. Ook toonden deze kinderen vaker gedrag om de negatieve gevolgen van eigen gedrag ten opzichte van andere kinderen te herstellen, bijvoorbeeld door na een negatieve interactie speelgoed te delen met het andere kind.

Zowel sensitiviteit als sensitief structureren maken deel uit van een autoritatieve opvoedstijl, die gekenmerkt wordt door warmte in combinatie met het stellen van regels en grenzen in de opvoeding (Baumrind, 1967). In een onderzoek onder peuters hing een autoritatieve opvoedingsstijl van moeders samen met meer prosociaal gedrag. Vaders hadden in dit onderzoek een unieke bijdrage, als zij meer geneigd waren tot het bespreken van prosociaal gedrag, hing dit wel samen met meer prosociaal gedrag bij hun zoons maar niet bij hun dochters (Hastings et al., 2007).

Non-intrusiviteit

Non-intrusiviteit maakt ook deel uit van emotionele beschikbaarheid en is het vermogen van de ouder om het kind genoeg ruimte te geven om zelf te exploreren, initiatieven te ontplooien en wensen en voorkeuren te uiten (Lovas, 2005, Biringen, 2008). Daarentegen wordt intrusiviteit gezien als een negatief aspect van ouderschap, waarbij de ouder overcontrolerend en overbetrokken is. Dit kan samenhangen met negatieve kinduitkomsten, er werd bijvoorbeeld een negatieve relatie gevonden tussen intrusiviteit van de moeder en het reguleren van emoties bij kinderen van 24 maanden oud (Cabrera et al., 2007). De relatie tussen (non-)intrusiviteit bij ouders en empathie bij kinderen is tot nu toe weinig en voornamelijk onder moeders onderzocht. Onder intrusieve moeders van drie- tot zes maanden oude babies is gevonden dat zij minder sensitief en minder empathisch reageerden op huilen van hun babies dan moeders die niet intrusief waren (Jones, Field, Hart, Lundy & Davalos, 2001). Daarentegen hielpen kinderen in het onderzoek van Robinson en Little (1994) hun moeder, tweelingzus of tweelingbroer vaker bij pijn of verdriet als hun moeders intrusiever waren. Als moeders minder intrusief waren, negeerden kinderen pijn of verdriet van moeder of broer of zus vaker, of keken zij alleen toe. Als mogelijke verklaring hiervoor werd gegeven, dat kinderen bij meer intrusieve moeders druk zouden ondervinden om te reageren, en een intrusievere moeder als voorbeeld van het eerder en vaker nemen van actie op gedrag van anderen zou dienen. Uit onderzoek wordt dus nog niet duidelijk welke rol intrusiviteit speelt bij empathie en prosociaal gedrag van kinderen.

Ouders en kinderen beïnvloeden elkaar echter wederzijds (Saarni, 1999). Naast de mogelijkheid dat de opvoeding van de ouders de mate van empathie en sociale competentie bij het kind beïnvloedt, ontlokken kinderen met meer empathie en sociale competentie ook positiever opvoedgedrag bij ouders (Brody, 1999; Zhou et al., 2002). Empathie ontwikkelt zich dus door middel van interactie en wederzijdse beïnvloeding.

Deze studie

In dit onderzoek staat de relatie tussen emotionele beschikbaarheid en empathie centraal. Tot nu toe is het directe verband tussen emotionele beschikbaarheid van ouders en empathie bij kinderen nog niet vaak onderzocht. Ditzelfde geldt voor de dimensies van emotionele beschikbaarheid. Als het wel onderzocht is, worden voornamelijk moeders en zelden vaders onderzocht. In het onderzoek naar de relatie tussen sensitiviteit en empathie, werden bijvoorbeeld alleen moeders onderzocht (Van der Mark et al., 2002; Zahn-Waxler et

al., 1979). In dit onderzoek zullen voor verkenning van het verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie bij kinderen data van zowel vaders als moeders worden gebruikt. Daarnaast zullen verschillen in empathie tussen jongens en meisjes onderzocht worden.

Centrale onderzoeksvraag is, of de mate van emotionele beschikbaarheid van beide ouders invloed heeft op de empathie van hun kind. Zoals eerder besproken vallen diverse dimensies van oudergedrag, sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit, onder emotionele beschikbaarheid. Omdat deze dimensies samenhangen (Biringen et al, 2005), wordt naast verbanden tussen sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit met empathie verband tussen emotionele beschikbaarheid als geheel en empathie verwacht. Op basis van het gevonden verband tussen sensitiviteit van de moeder en empathie bij kinderen (Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1990; Zahn-Waxler et al., 1979) is de verwachting dat kinderen empathischer zijn als de moeder sensitiever is. Vanwege het bij moeders gevonden verband tussen sensitiviteit en empathie bij kinderen, en omdat sensitiviteit ook bij vaders samenhangt met positieve opvoedingsuitkomsten zoals een betere sociale en cognitieve ontwikkeling (Lamb, 2004; Pelchat, 2003), wordt een vergelijkbaar verband tussen sensitiviteit en empathie voor vaders verwacht. Omdat meisjes eerder empathie ontwikkelen dan jongens, en zij empathischer zijn (Brody, 2000; Volbrecht et al., 2007; Zahn-Waxler et al., 1992) is de verwachting met betrekking tot de eerste deelvraag, of er verschil in empathie is tussen jongens en meisjes, dat empathie in de leeftijd van 30 tot 42 maanden bij meisjes meer ontwikkeld is dan bij jongens. Voor wat betreft de tweede deelvraag, of er verschil is in emotionele beschikbaarheid tussen vaders en moeders, wordt geen verschil verwacht. Vanwege het grotere aandeel van de moeder in de opvoeding (Brody, 2000; Distelbrink et al., 2005; Grusec et al., 1996; Hastings et al., 2007) is de verwachting dat empathie bij de kinderen beter voorspeld kan worden door de emotionele beschikbaarheid van moeders dan van vaders. Tenslotte zal onderzocht worden of het verband tussen de emotionele beschikbaarheid van moeders en empathie bij kinderen gemodereerd wordt door emotionele beschikbaarheid van vaders.

Methode

Boys will be Boys

Voor dit onderzoek zijn gegevens gebruikt van het onderzoek “Boys will be Boys”. Dit is een longitudinaal onderzoek van vier jaar van de Universiteit Leiden afdeling Algemene- en Gezins Pedagogiek onder leiding van Prof. Dr. J. Mesman, dat zich richt op de sociaal-emotionele ontwikkeling van twee kinderen in één gezin. Het doel van dit onderzoek is inzicht te verkrijgen in de invloed van seksspecifieke opvoeding door beide ouders op de sociaal-emotionele ontwikkeling.

Zowel bij de vader als de moeder wordt gedurende vier jaar (rond de verjaardag van het jongste kind) een huisbezoek afgelegd, in totaal vinden vanaf de eerste verjaardag van het jongste kind dus acht huisbezoeken plaats. Hierbij worden filmopnamen gemaakt van diverse spelsituaties, van vader of moeder met één of beide kinderen. Tevens worden beide ouders verzocht vragenlijsten in te vullen over hun eigen opvoedgedrag en de sociaal-emotionele ontwikkeling van hun kinderen.

Steekproef

Voor dit onderzoek werden de gegevens van het eerste onderzoek jaar gebruikt, van ouders en oudste kinderen van 81 gezinnen in Nederland (Leiden en omliggende gemeenten). De steekproef bestaat uit 40 meisjes en 41 jongens.

Procedure

De gezinnen werden rond de eerste verjaardag van hun jongste kind tweemaal (één keer bij de vader en één keer bij de moeder) thuis bezocht door twee onderzoekers. Het huisbezoek duurde ongeveer anderhalf uur en bestond uit observatie- en computertaken. Tijdens deze huisbezoeken werden onder andere episodes van acht minuten vrij spel van de ouder en het oudste kind, die voor dit onderzoek gebruikt zijn, gefilmd. De ouder kreeg een tas met speelgoed en de instructie om al het speelgoed uit de tas te halen en samen met het kind iets uit te kiezen om mee te spelen. Zie Tabel 1 voor een overzicht van de onderdelen van het huisbezoek.

Tabel 1

<i>Overzicht onderdelen huisbezoek</i>	
Gefilmde taken	
1.	8 minuten vrij spel met oudste/jongste kind
2.	5 minuten opruimen
3.	8 minuten vrij spel met jongste/oudste kind
4.	5 minuten opruimen
5.	Maximaal 5 minuten Rozijnen delen door beide kinderen
6.	5 minuten samen spelen
7.	5 minuten opruimen
8.	Voorlezen platenboek door vader/moeder, maximaal 10 minuten
9.	Van aantrekkelijk speelgoed afblijven, maximaal 4 minuten
Computertaken (alleen oudste kind)	
1.	Kat en Muis
2.	Verjaardag – speelgoed toewijzen aan jongen/meisje
Computertaken (vader/moeder)	
1.	Verjaardag - speelgoed toewijzen aan jarige jongen/meisje
2.	Speelgoed – speelgoed toewijzen aan baby of peuter
3.	Carrière en gezin

Meetinstrumenten

Emotionele beschikbaarheid

Het coderen van emotionele beschikbaarheid werd aan de hand van de vrij spel episode van acht minuten gedaan en gecodeerd met een aangepaste versie van de Infancy/Early Childhood versie van de Emotional Availability Scales (EAS, Biringen, 2008).

De EAS is een scoringsmethode om de kwaliteit van de dyadische interactie tussen een volwassene en een kind te meten. Voor dit onderzoek zijn de drie ouderschalen voor Sensitiviteit, Sensitief structureren en Non-intrusiviteit gebruikt. Een vierde ouderschaal voor Non-hostiliteit is buiten beschouwing gelaten wegens een gebrek aan spreiding. De schaal voor sensitiviteit meet affect tussen moeder en kind, en de kwaliteit van de reacties van de ouder op diverse signalen en gedragingen van het kind. Sensitief structureren meet de kwaliteit van het oudergedrag bij het structureren van de omgeving van het kind. Met de schaal voor non-intrusiviteit wordt de mate waarin de ouder inbreuk doet op de autonomie van het kind beoordeeld.

Ieder van de drie ouderschalen bestaat uit zeven subschalen, waarvan de eerste twee zevenpuntsschalen en de overige vijf driepuntsschalen zijn. Onder sensitiviteit zijn affect en responsiviteit belangrijke subschalen; daarnaast worden timing, flexibiliteit en creativiteit in spel en interactie, acceptatie van het kind, de hoeveelheid interactie en oudergedrag in conflictsituaties mee beoordeeld. Onder sensitief structureren wordt met behulp van de eerste twee schalen beoordeeld hoe adequaat de aansturing van het kind door de ouder is, en of deze aansturing succesvol verloopt. De overige schalen meten de hoeveelheid structuur die de ouder biedt, het stellen van grenzen, consequent zijn in moeilijke opvoedsituaties, het evenwicht tussen verbale en non-verbale aansturing en duidelijkheid in de verdeling van de ouderrol/kindrol. De eerste twee subschalen van non-intrusiviteit meten in hoeverre de ouder het initiatief in spel en interactie aan het kind laat, en of de ouder de interactie aangaat zonder deze op een storende manier te onderbreken. Met behulp van de overige subschalen wordt gemeten of de ouder vaak commandeert, hoe de ouder met het kind communiceert als er iets aangeleerd of uitgelegd wordt, of de ouder fysiek of verbaal onderbreekt, en wordt geobserveerd in hoeverre het kind door zijn of haar reacties aangeeft dat de ouder intrusief is (Biringen, 2008).

De intercodeursbetrouwbaarheid van de vier codeurs voor de ouderschalen lag voor Sensitiviteit in een range van 0.74 en 0.91 met een gemiddelde van 0.80, voor Sensitief structureren in een range van 0.71 en 0.86 met een gemiddelde van 0.77, en voor Non-intrusiviteit in een range van 0.79 en 0.84 met een gemiddelde van 0.81 (intraclass correlaties).

Empathie

Empathie is gemeten met de My Child, version 2 (Kochanska et al., 1994) subschaal “Empathic, Prosocial Response to Another’s distress”. Dit is een vragenlijst voor het meten van empathie bij kinderen van 21 tot 60 maanden oud. De test-retest correlaties van de subschaal zijn in een range tussen .29 en .79. De interne consistentie (Cronbach’s alpha) tussen de dertien item’s van de subschaal voor empathie ligt tussen .67 en .90 (Kochanska et al., 1994). De ouders moesten alle dertien stellingen uit de subschaal beoordelen op een schaal van 0 tot en met 4, waarbij 0 de waarde “onwaar” en 4 de waarde “waar” vertegenwoordigde. De vader en moeder vulden, voorafgaand aan het tweede huisbezoek, afzonderlijk van elkaar deze vragen in over hun kind. De interne consistentie (Cronbach’s alpha) was 0.58 als de subschaal ingevuld was door vaders en 0.67 als de subschaal ingevuld was door moeders.

Analyses

Centraal in dit onderzoek staat het verband tussen emotionele beschikbaarheid van beide ouders en de invloed hiervan op empathie bij hun oudste kind. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen vaders en moeders, en of het oudste kind een jongen of een meisje is. De variabele voor emotionele beschikbaarheid wordt samengesteld door middel van het samenvoegen van de drie ouderschalen voor Sensitiviteit, Sensitief structureren en Non-intrusiviteit. Dit wordt voor moeders en vaders apart gedaan. Voor de variabele voor empathie bij de kinderen wordt de somscore van de dertien onderdelen van de vragenlijst gebruikt.

Voorafgaand aan het uitvoeren van de analyses werd getest of de variabelen normaal verdeeld waren. De ontbrekende waarden (in de empathie vragenlijsten) werden aangevuld voordat de analyses uitgevoerd werden. Bij één of twee ontbrekende waarden binnen een vragenlijst is het gemiddelde van de rest van de scores van de betreffende respondent voor dezelfde vragenlijst ingevuld. Bij het ontbreken van alle scores van een vragenlijst is het gemiddelde van de antwoorden van alle respondenten op dezelfde vraag ingevuld. De ouderschalen die onder emotionele beschikbaarheid vielen (Sensitiviteit, Sensitief structureren en Non-intrusiviteit) hadden geen ontbrekende waarden. Uitbijters voor alle schalen waren er alleen voor de laagste waarden, deze zijn aangepast naar de waarde van het vijfde percentiel van de betreffende variabele.

Het mogelijke verschil tussen emotionele beschikbaarheid van de vaders en de moeders (binnen het gezin) wordt getoetst met behulp van een gepaarde *t*-test. Een meervoudige regressie analyse moet antwoord geven op de deelvraag, of empathie bij het

kind beter voorspeld kan worden door emotionele beschikbaarheid van de moeder of de vader. Er wordt hierbij rekening gehouden met een interactie-effect tussen emotionele beschikbaarheid van de moeder en de vader; om dit te toetsen zal een aparte interactie-variabele worden aangemaakt. De hierboven genoemde *t*-test en meervoudige regressieanalyse zullen ook worden uitgevoerd voor de afzonderlijke ouderschalen voor sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit. Om te toetsen of leeftijd en/of geslacht van de kinderen samenhangen met verschillen in empathie, worden ook deze variabelen ingevoerd in dezelfde meervoudige regressieanalyses.

Resultaten

Descriptieve analyses

De steekproef bestond uit 81 twee-ouder gezinnen. In alle gezinnen waren de ouders de biologische ouders van de kinderen. Eenenzeventig procent van de ouderparen was getrouwd, 12% was niet getrouwd, 17% had een samenlevingscontract of geregistreerd partnerschap. Over het algemeen waren de ouders hoog opgeleid, 73% van de moeders en 76% van de vaders had een HBO of hogere opleiding afgerond (Tabel 2).

Tabel 2

Opleidingsniveau ouders(N=162)

	Moeders %	Vaders %
Basisschool	1,20	1,30
MAVO/LBO	2,50	6,20
HAVO/VWO/GYM/MBO	23,50	16,30
HBO/WO Propedeuse of Kandidaats	33,30	36,20
WO Master/WO Doctoraal/post HBO	39,50	40,00

Een Chi-kwadraattoets werd uitgevoerd om te onderzoeken of moeders en vaders even hoog opgeleid waren. Er was een significant verband tussen het opleidingsniveau van moeders en dat van vaders ($\chi^2(12) = 48,95$, $p < 0,001$; Cramer's $V = 0,45$). Dit geeft aan dat de opleidingen van de moeders op dezelfde manier over de niveaus verdeeld waren als die van vaders.

Om te onderzoeken of er verschil was tussen het aantal gewerkte uren per week van moeders en vaders werd een gepaarde t -test uitgevoerd. Hieruit bleek dat moeders ($M=26,78$; $SD=6,94$) significant minder werkten dan vaders ($M=37,14$; $SD=4,02$; $t(80)=-10,18$; $p<0,01$; $d=-1,83$). Zie Tabel 3 voor de verdeling van de aantallen gewerkte uren per week voor moeders en vaders.

Tabel 3*Aantal uren werk per week (N=162)*

	Moeders %	Vaders %
0 tot en met 8	7,40	0,00
9 tot en met 16	7,40	0,00
17 tot en met 24	34,60	3,70
24 tot en met 32	34,60	17,30
33 uur of meer	16,00	79,00

Empathie

Om te onderzoeken of er verschil was in de mate van empathie tussen meisjes en jongens werd een onafhankelijke *t*-toets uitgevoerd. De resultaten toonden aan dat er geen significant verschil was ($t(79)=1,01$; $p=0,31$; $d=0,22$). Dit betekent dat meisjes ($M=33,44$; $SD=5,71$) en jongens ($M=32,14$; $SD=5,82$,) even empathisch waren.

Emotionele beschikbaarheid

De variabelen voor emotionele beschikbaarheid van moeders en vaders werden samengesteld uit de drie ouderschalen voor sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit, dit was mogelijk doordat deze ouderschalen onderling hoog correleerden (Tabel 4).

Tabel 4

Correlaties tussen EAS, sensitiviteit, structureren en non-intrusiviteit van ouders en empathie bij kinderen (Pearson's correlatie, N=81)

	Kind		Moeder			Vader			
	Emp.	EAS	Sens.	Struct.	Nonintr.	EAS	Sens.	Struct.	Nonint.
<i>Kind</i>									
Sekse oudste	0,11	-0,10	-0,07	-0,23	-0,16	0,10	0,12	0,09	0,08
Empathie		0,08	0,12	0,08	0,02	-0,10	-0,05	-0,06	-0,13
<i>Moeder</i>									
EAS ^a			0,88**	0,89**	0,86**	0,10	0,06	0,12	0,05
Sensitiviteit				0,79**	0,56**	0,12	0,08	0,13	0,07
Structureren					0,63**	0,07	0,02	0,08	0,06
Nonint.						0,07	0,05	0,11	0,01
<i>Vader</i>									
EAS ^a							0,90**	0,91**	0,85**
Sensitiviteit								0,83**	0,58**
Structureren									0,64**

** $p < 0,01$ (2-zijdig)

^a = Emotional Availability Scales

Omdat de variabele leeftijd van het kind ($r=0,10$; $p < 0,01$) zeer laag correleerde met empathie van het kind is deze niet als controlevariabele gebruikt en uit de meervoudige regressieanalyses gelaten. Opvallend is, dat zowel de totaalscore als de scores op de subschalen van emotionele beschikbaarheid van moeders en vaders niet correleren. Dit betekent dat de emotionele beschikbaarheid van moeders en vaders niet aan elkaar gerelateerd zijn.

Om te onderzoeken of er verschil was tussen moeders en vaders in de mate van emotionele beschikbaarheid werd een gepaarde t -toets uitgevoerd, deze toonde aan dat er geen

significant verschil was ($t(80)=1,72$; $p=0,09$; $d=0,26$; Tabel 5). De mate van emotionele beschikbaarheid van moeders en vaders was hetzelfde. Om de verschillen tussen moeders en vaders in sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit afzonderlijk te toetsen werden ook gepaarde t -toetsen uitgevoerd. Er was geen significant verschil in sensitiviteit tussen moeders en vaders ($t(80)=1,33$; $p=0,19$; $d=0,20$). Tevens was er geen verschil in sensitief structureren van moeders en vaders ($t(80)=1,43$; $p=0,15$; $d=0,21$). Tenslotte verschilden ook non-intrusiviteit van moeders niet van die van vaders ($t(80)=1,52$; $p=0,13$; $d=0,24$; Tabel 5). Om te onderzoeken of moeders in hogere mate emotioneel beschikbaar waren dan vaders ten opzichte van meisjes, of ten opzichte van jongens, zijn de hierboven genoemde gepaarde t -toetsen ook apart uitgevoerd voor oudste dochters en oudste zoons. Er werd een significant verschil in emotionele beschikbaarheid tussen moeders en vaders ten opzichte van jongens gevonden ($t(40)=2,41$; $p<0,05$; $d=0,46$). Moeders waren in hogere mate emotioneel beschikbaar dan vaders bij jongens, maar bij meisjes was er geen verschil in emotionele beschikbaarheid tussen moeders en vaders. Daarnaast waren vaders intrusiever dan moeders ten opzichte van jongens ($t(40)=2,43$; $p<0,05$; $d=0,49$), maar bij meisjes verschilden moeder en vader niet in intrusiviteit. Verder waren er in sensitiviteit en sensitief structureren zowel bij meisjes als bij jongens geen significante verschillen tussen moeders en vaders.

Om verschillen tussen meisjes en jongens in emotionele beschikbaarheid, sensitiviteit, structureren en non-intrusiviteit van moeder en vader te toetsen werden onafhankelijke t -toetsen uitgevoerd, hierbij werden voor zowel vaders als moeders geen significante verschillen tussen meisjes en jongens gevonden ($p>0,14$).

Tabel 5*Gemiddelden en standaarddeviaties Emotionele beschikbaarheid*

Groepen	n	EAS totaal		Sensitiviteit		Structureren		Non-intrusiviteit	
		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Moeders	81	23,88	2,79	24,70	3,03	24,26	2,54	22,77	3,79
Vaders	81	23,13	3,05	24,07	3,25	23,68	2,80	21,84	3,95
Moeder/Do	40	23,60	3,05	24,50	3,42	24,20	2,57	22,15	4,05
Moeder/Zn	41	24,15	2,51	24,90	2,61	24,32	2,54	23,37	3,47
Vader/Do	40	23,44	3,01	24,48	3,15	23,93	2,55	22,15	3,91
Vader/Zn	41	22,83	3,11	23,68	3,34	23,44	3,05	21,54	4,01

Emotionele beschikbaarheid en empathie

Om te toetsen in hoeverre emotionele beschikbaarheid, sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit van ouders samenhangen met empathie bij kinderen werden meervoudige regressieanalyses uitgevoerd. Hierbij werden ook interactie-effecten tussen moeders en vaders onderzocht. Voorafgaand aan de meervoudige regressieanalyses is gecontroleerd op multicollineariteit tussen de variabelen. Dit is gedaan met behulp van de Variance Inflation Factor (VIF) waarden, die gemiddeld rond de 1 lagen en niet hoger waren dan 10, en het berekenen van correlaties.

Empathie bij kinderen kon niet significant voorspeld worden uit de totale EAS scores van moeders of vaders, de sekse van het kind of de interactie tussen de emotionele beschikbaarheid van moeder en vader, zie Tabel 6. Emotionele beschikbaarheid van ouders lijkt dus niet samen te hangen met empathie bij kinderen.

Tabel 6

Meervoudige regressieanalyse van het verband tussen emotionele beschikbaarheid van ouders en empathie bij kinderen (N=81)

Variabele	R^2	B	SE	β	t	Sig.
Stap 1						
	0,04					
Moeder EAS		0,23	0,23	0,11	0,99	0,33
Vader EAS		-0,23	0,21	-0,12	-1,09	0,28
Sekse oudste kind		1,56	1,30	0,14	1,03	0,23
Stap 2						
	0,04					
Interactie moeder						
EAS * vader EAS		-0,05	0,07	-0,08	-0,72	0,47

Empathie bij kinderen kon ook niet significant voorspeld worden uit sensitiviteit van de moeder of de vader, of de sekse van het kind ($R^2=0,08$). Ook de meervoudige regressieanalyses van sensitief structureren ($R^2=0,04$) en non-intrusiviteit ($R^2=0,03$) leverden geen significante resultaten op (Tabel 7). Empathie bij kinderen lijkt dus niet voorspeld te worden door de afzonderlijke subdimensies van emotionele beschikbaarheid van vader of moeder.

Tabel 7

Meervoudige regressieanalyses van het verband tussen de EAS subschalen (sensitiviteit, structureren en non-intrusiviteit) en empathie bij kinderen (N=81)

Variabele	R^2	B	SE	β	t	Sig.
Stap 1						
	0,03					
Sensitiviteit moeder		0,25	0,21	0,13	1,20	0,23
Sensitiviteit vader		-0,14	0,20	-0,80	-0,70	0,48
Sekse oudste kind		1,51	1,30	0,13	1,17	0,25
Stap 2						
	0,05					
Interactie sens. moeder						
* sens. vader		-0,11	0,06	-0,21	-1,83	0,07
Stap 1						
	0,02					
Structureren moeder		0,20	0,26	0,09	0,78	0,43
Structureren vader		-0,15	0,23	-0,07	-0,65	0,51
Sekse oudste kind		1,39	1,29	0,12	1,08	0,28
Stap 2						
	0,02					
Interactie struct. moeder						
* struct. vader		-0,08	0,08	-0,11	-,098	0,33
Stap 1						
	0,03					
Non-intrusiviteit moeder		0,06	0,17	0,04	0,34	0,73
Non-intrusiviteit vader		-0,21	0,16	-0,14	-1,28	0,20
Sekse oudste kind		1,49	1,30	0,13	1,15	0,25
Stap 2						
	0,00					
Interactie nonintr.						
moeder * nonintr.						
vader		0,00	0,04	0,02	0,20	0,83

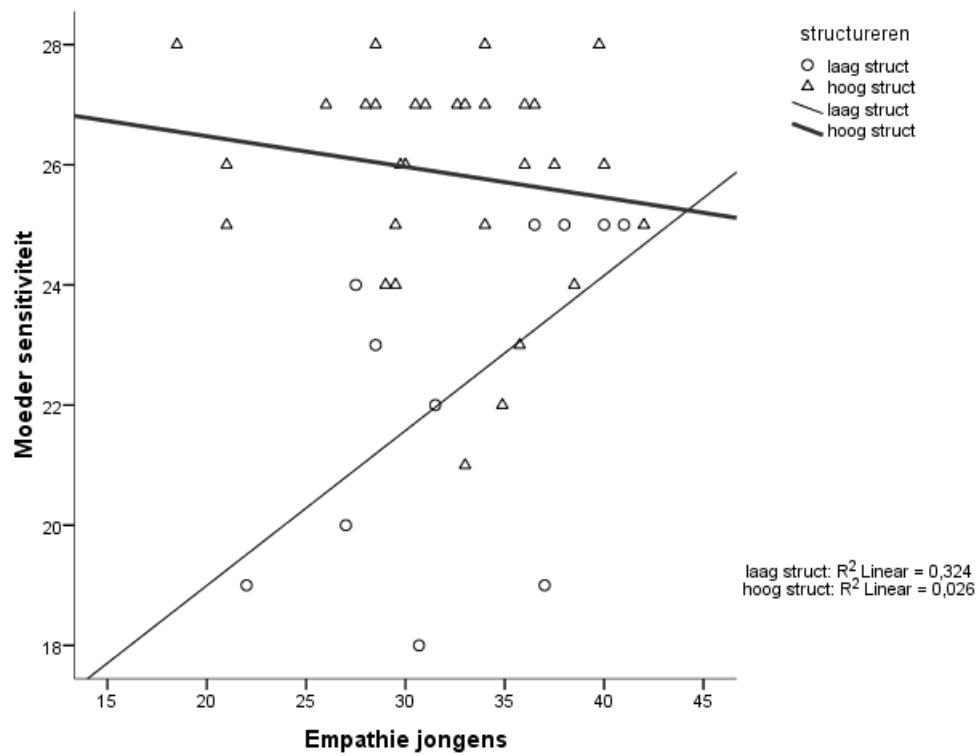
Om te onderzoeken of het verband tussen empathie en emotionele beschikbaarheid (en subdimensies) van beide ouders verschilde voor meisjes en jongens, werden de regressieanalyses opnieuw uitgevoerd voor de oudste dochters en oudste zoons apart. Het verband tussen sensitiviteit van moeders en empathie bij jongens werd gemodereerd door sensitief structureren van moeders ($R^2=0,14$, $\beta=-0,45$ $p<0.05$; Tabel 8).

Tabel 8

Meervoudige regressieanalyse van het verband tussen sensitiviteit van moeders gemodereerd door structureren en empathie bij jongens (N=41)

Variabele	R^2	B	SE	β	t	Sig.
Stap 1						
	0,24					
Sensitiviteit		0,54	0,59	0,25	0,92	0,36
Structureren		-0,56	0,60	0,25	-0,92	0,36
Stap 2						
	-0,10					
Interactie						
Sens * Struct		-0,28	0,13	-0,45	-2,21	0,03

Dus voor moeders die in mindere mate structureerden was er een positief verband tussen sensitiviteit en empathie bij jongens. Bij moeders die daarentegen in hogere mate structureerden was er juist een negatief verband tussen sensitiviteit en empathie (Figuur 1).

Figuur 1. Scatterplot van het verband tussen sensitiviteit van de moeder en empathie bij jongens gemodereerd door sensitief structureren van de moeder.

Discussie

In deze studie is het verband tussen emotionele beschikbaarheid (en subdimensies sensitiviteit, sensitief structureren en non-intrusiviteit) van ouders en empathie bij kinderen onderzocht. Daarbij zijn ook verschillen tussen moeders en vaders, en moderatie door de sekse van het kind op bovengenoemd verband onderzocht. Gevonden werd dat meisjes niet empathischer waren dan jongens. Empathie bij kinderen werd niet voorspeld door emotionele beschikbaarheid van moeders en vaders. Ook werden geen verbanden gevonden tussen sensitiviteit, sensitief structureren of non-intrusiviteit van moeders en vaders en empathie bij kinderen. Moeders waren in hogere mate dan vaders emotioneel beschikbaar ten opzichte van jongens, ten opzichte van meisjes was er geen verschil. Daarnaast waren vaders intrusiever dan moeders ten opzichte van jongens, ook dit verschil werd bij meisjes niet gevonden. Verder werd het verband tussen sensitiviteit van moeders en empathie bij jongens gemodereerd door sensitief structureren van moeders. Als moeders in mindere mate sensitief structureerden was er een positief verband tussen sensitiviteit en empathie, terwijl er juist een negatief verband was tussen sensitiviteit en empathie als moeders in hogere mate structureerden.

Empathie van meisjes en jongens

In tegenstelling tot de hypothese bleken meisjes niet empathischer te zijn dan jongens. Dit komt overeen met de resultaten van het onderzoek van Kiang et al. (2004), waarin ook geen verschil in empathie tussen meisjes en jongens van 21 tot en met 24 maanden oud werd gevonden. Het ontbreken van verschil kan te maken hebben met de leeftijd van de kinderen, omdat empathie met de leeftijd toeneemt (Hastings et al., 2007; Hoffman, 1977). In verschillende onderzoeken werd pas vanaf zesjarige leeftijd consequent gevonden dat meisjes empathischer waren dan jongens (Hastings et al., 2007; Hoffman & Levine, 1976; Litvack-Miller et al., 1997). De kinderen in deze studie waren tussen de 30 en 42 maanden oud en dus mogelijk te jong om verschillen in empathie tussen meisjes en jongens aan te tonen.

Emotionele beschikbaarheid en empathie

De verwachting dat emotionele beschikbaarheid van zowel moeders als vaders samen zou hangen met empathie bij kinderen werd niet ondersteund, terwijl enkele andere onderzoeken wel een verband vonden (Frankel et al., 1992; Moreno et al., 2007; Robinson & Little, 1994). Deze onderzoeken kunnen echter alleen vergeleken worden voor wat betreft de emotionele beschikbaarheid van moeders, omdat vaders niet eerder onderzocht werden. Voor wat betreft het verband tussen emotionele beschikbaarheid van moeders en empathie kan het verschil in resultaten mogelijk verklaard worden door de gebruikte meetmethoden. Onderzoeken die een positief verband vonden tussen emotionele beschikbaarheid en empathie (Frankel et al., 1992; Moreno et al., 2007), gebruikten voor het meten van empathie observatietaken. Wanneer de observatie en de rapportage van pro sociaal gedrag door de ouders van het kind zelf gedaan wordt, kan zogenaamde “interpreter bias” ontstaan (Rosnow & Rosenthal, 2002). De beoordeling van de ouders is mogelijk subjectiever omdat zij anders naar het eigen kind kijken dan naar andere kinderen die zij niet opvoeden en waar zij niet intensief bij betrokken zijn. Ook het ontbreken van training en standaardisering van de observatiemethoden geeft mogelijk verschil in beoordeling van de mate van empathie. Verder werd in het onderzoek van Frankel et al. (1992) het construct van emotionele beschikbaarheid gemeten met een ander instrument dan in deze studie, namelijk met observatie en een aangepaste versie van de Early Relational Assessment Scales (ERAS; Clark, Musick, Stott, Klehr & Cohler, 1983).

Verder werd in het onderzoek van Moreno et al. (2007) het verband tussen emotionele beschikbaarheid bij moeders en empathie bij kinderen gemodereerd door cognitie en sociale betrokkenheid van het kind. Het positieve verband tussen cognitie en empathie werd ook gevonden in een ander onderzoek dat overigens geen direct verband vond tussen sensitiviteit en empathie (Van der Mark et al., 2002). Dit wijst erop dat andere factoren het verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie beïnvloeden. Andere factoren werden in deze studie echter niet onderzocht, wat een verklaring zou kunnen zijn voor het uitblijven van een verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie.

De in dit onderzoek gevonden hogere emotionele beschikbaarheid van alleen moeders (niet van vaders) ten opzichte van jongens, niet van meisjes, is vergelijkbaar met resultaten van ander onderzoek waarin de sekse van het kind verschil maakte in het communicatieve en emotionele gedrag van de moeder ten opzichte van meisjes en jongens (Lovas, 2005). In het onderzoek van Lovas (2005) scoorden moeder-zoon dyades het hoogst op subdimensies van

emotionele beschikbaarheid, zowel sensitiviteit, sensitief structureren als non-intrusiviteit. Het verschil tussen moeder-zoon en andere dyades kan verklaard worden door verschil in reacties van moeders op meisjes of jongens. In een onderzoek van Ziv, Aviezer, Gini, Sagi en Koren-Kari (2000) waren meisjes responsiever en meer betrokken naar moeders toe dan jongens. De richting in dit verband is echter niet duidelijk, omdat de hogere responsiviteit en betrokkenheid van de meisjes ook een reactie zouden kunnen zijn op verschillende socialisatie processen voor meisjes en jongens, met meer nadruk op sociale verbondenheid bij meisjes, en meer nadruk op autonomie bij jongens (Conrade & Ho, 2001; Hoffman, 1977; Lytton & Romney, 1991; Ziv et al., 2000). Eenzelfde weerwerking tussen ouder en kind zou ook voor kunnen komen bij jongens, waarvoor gevonden werd dat zij minder aandacht schenken aan verbale en auditieve stimuli, en minder oogcontact maken (Levy & Heller, 1992; Reinisch & Sanders, 1992). Ook in dit verband is de richting niet duidelijk. De hogere emotionele beschikbaarheid van moeders ten opzichte van zoons in deze studie zou een reactie kunnen zijn ter compensatie van minder responsiviteit en minder betrokkenheid bij jongens. Dat alleen moeders dit doen, en vaders niet, zou verklaard kunnen worden uit de eigen opvoeding van vroeger waarbij dus bij meisjes de nadruk op sociale verbondenheid en zorg voor anderen lag (Conrade & Ho, 2001; Hoffman, 1977; Lytton & Romney, 1991).

Tenslotte is het mogelijk dat verbanden tussen non-intrusiviteit en specifieke opvoeduitkomsten een andere richting hebben dan in de EAS wordt aangenomen. In de EAS draagt non-intrusiviteit bij aan een hogere score bij de beoordeling van de totale emotionele beschikbaarheid van de ouder. De richting van het verband loopt gelijk met het resultaat van Jones et al. (2001), waarin minder intrusiviteit onder moeders samenhang met meer sensitief reageren, maar empathie bij kinderen werd hierbij niet in betrekking genomen. In onderzoek van Robinson & Little (1994) werd echter gevonden dat meer intrusiviteit samenhang met meer empathie. Als de verbanden tussen non-intrusiviteit en empathie anders werken dan in de EAS verwacht werd zou dit voor deze studie dus ook invloed gehad kunnen hebben op de totale resultaten in het verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie.

Sensitiviteit en empathie

In eerder onderzoek werd aangetoond dat kinderen van sensitievere moeders meer geneigd waren om medeleven te tonen (Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1979), of meer bereid waren om hun broer of zus te helpen of met hen te delen (Robinson & Little, 1994). Over vaders werden geen onderzoeksuitkomsten gevonden op het gebied van sensitiviteit en

empathie. Omdat sensitiviteit bij vaders wel samenhangt met positieve opvoedingsuitkomsten zoals een betere sociale en cognitieve ontwikkeling (Lamb, 2004; Pelchat, 2003) was de verwachting dat er ook voor vaders samenhang zou zijn tussen sensitiviteit en empathie bij kinderen. In deze studie werden echter voor zowel moeders als vaders geen verbanden gevonden. Net zoals bij emotionele beschikbaarheid en empathie zouden ook bij sensitiviteit en empathie verschillen in resultaten samen kunnen hangen met verschillen in meetmethoden.

Sensitief structureren en empathie

Ook voor sensitief structureren werd geen verband gevonden met empathie bij kinderen. Dit was in tegenstelling tot eerder onderzoek (Zahn-Waxler et al., 1979), waarin positief verband gevonden werd tussen inductieve discipline door moeders en altruïstisch en troostgedrag bij kinderen. Een mogelijke verklaring voor het vinden van geen verband zowel voor sensitiviteit als structureren afzonderlijk is dat deze twee subdimensies mogelijk aan elkaar gerelateerd zijn en alleen als combinatie verband hebben met kinduitkomsten. Zowel sensitiviteit als structureren zouden afzonderlijk niet of nauwelijks samen kunnen hangen met empathie. Als voorbeeld van de werking van dit samenspel zou bijvoorbeeld naar de autoritatieve opvoedstijl gekeken kunnen worden (Baumrind, 1967), waarin warmte en het stellen van regels in combinatie samenhangen met meer aan empathie gerelateerd pro sociaal gedrag (Hastings et al., 2007).

In deze studie werd het verband tussen sensitiviteit van moeders en empathie bij jongens gemodereerd door sensitief structureren van moeders. Als moeders in mindere mate sensitief structureerden was er een positief verband tussen sensitiviteit en empathie, terwijl er juist een negatief verband tussen sensitiviteit en empathie was als moeders in hogere mate structureerden. Dit suggereert dat de mate van sensitief structureren het verband tussen sensitiviteit en empathie beïnvloedt. Dat de moderatie van structureren door moeders (op het verband tussen sensitiviteit en empathie) alleen betrekking heeft op jongens, is mogelijk verklaarbaar uit de hogere mate van zowel sensitiviteit als structureren in moeder-zoon dyades en niet in moeder-dochter dyades (Lovas, 2005). Daardoor zou ook het verband met empathie kunnen verschillen tussen moeder-zoon dyades en andere dyades.

Non-intrusiviteit en empathie

Het in deze studie gevonden resultaat dat vaders intrusiever waren dan moeders alleen naar jongens toe, zou voort kunnen komen uit een weerwerking tussen reacties van vaders en

kindkenmerken van zoons. Mogelijk zijn vaders intrusiever omdat jongens minder aandacht hebben voor verbale en auditieve stimuli en minder oogcontact maken (Levy & Heller, 1992; Reinisch & Sanders, 1992) en vaders door middel van intrusiviteit proberen om meer reacties van hun zoons te verkrijgen. Andersom zouden zoons met minder aandacht kunnen reageren op intrusievere vaders. Verder zouden vaders, als zij zelf intrusiever opgevoed werden, de seksspecifieke opvoeding die zij in hun eigen jeugd ervaren hebben door kunnen geven aan hun eigen zoons (Conrade & Ho, 2001; Hoffman, 1977). In onderzoek van Lovas (2005) werd gevonden dat vaders intrusiever waren dan moeders, dit was echter niet alleen ten opzichte van jongens, maar ook van meisjes. Vaders voeden ook meer autoritair op dan moeders (Conrade & Ho, 2001) en autoriteit is deels vergelijkbaar met intrusiviteit in die zin dat beide opvoedingsstijlen minder ruimte geven voor het bepalen van eigen reacties en gedrag bij het kind. Een hogere intrusiviteit bij vaders ten opzichte van jongens zou dus zowel met kindkenmerken als seksspecifieke opvoeding al dan niet op basis van eigen ervaringen, of een combinatie van deze twee factoren samen kunnen hangen.

Verder werden in deze studie voor zowel vaders als moeders geen directe verbanden tussen non-intrusiviteit en empathie bij kinderen gevonden. De invloed van non-intrusiviteit op empathie zou mogelijk anders kunnen zijn dan in deze studie werd verwacht, en meer intrusiviteit zou juist samen kunnen hangen met meer in plaats van minder empathie. In een ander onderzoek hing meer intrusiviteit van moeders bijvoorbeeld samen met meer empathie (Robinson & Little, 1994). De verklaring die hiervoor gegeven werd was dat meer intrusieve moeders een voorbeeld zouden zijn voor hun kinderen omdat deze moeders in situaties waarin een empathische reactie nodig was sneller zouden reageren dan minder intrusieve moeders.

Beperkingen

In dit onderzoek is voor het meten van empathie bij kinderen een vragenlijst gebruikt. Hierin worden meerdere vormen van empathie gecombineerd, het betreft zowel empathie ten opzichte van mensen als dieren, leeftijdgenoten als (hypothetische) situaties. Mogelijk verschilt de mate van empathie ten opzichte van wie dit getoond wordt, en is bijvoorbeeld meer empathie ten opzichte van moeders (dan ten opzichte van dieren) minder goed zichtbaar in het totale resultaat als diverse vormen van empathie samen genomen worden. Daarnaast werden de vragenlijsten ingevuld door ouders over hun eigen kinderen en zouden hun observaties beïnvloed kunnen zijn door interpreter bias (Rosnow & Rosenthal, 2002), waardoor empathie mogelijk subjectief en daardoor minder betrouwbaar gemeten werd. Dit

hoeft de resultaten van deze studie echter niet in nadelige zin beïnvloed te hebben omdat in het onderzoek van Kochanska (1994) voor dezelfde vragenlijst (My Child 2) goede psychometrische resultaten gevonden werden op het gebied van betrouwbaarheid en validiteit. Verder werd in deze studie geen gebruik gemaakt van affectieve (naast of in plaats van cognitieve) meetmethoden, wat in ander onderzoek wel gebruikelijk was bij de leeftijd van peuters en kleuters (Dadds et al., 2007; Miller & Eisenberg, 1988; Van der Mark et al., 2002). Hierdoor zijn de resultaten van deze studie op het gebied van empathie minder goed vergelijkbaar met andere onderzoeken. Daarbij bleven er in deze studie voor het onderzoeken van meisjes en jongens apart slechts kleine onderzoeksgroepen van 40 meisjes en 41 jongens over, waardoor mogelijke zwakke verbanden niet onderzocht konden worden (Field, 2005; Rosnow & Rosenthal, 2002). Maar ook in onderzoeken met kleine steekproeven zijn significante verbanden gevonden tussen empathisch opvoeden door moeders en empathie bij kinderen, bijvoorbeeld in het onderzoek van Zahn-Waxler et al. (1979). De omvang van de steekproef hoeft voor deze studie dus niet de oorzaak te zijn van het ontbreken van significante resultaten. Tenslotte is de steekproef van deze studie door het hoge percentage ouders met een hoger opleidingsniveau minder representatief voor de totale populatie, waarin het percentage hoger opgeleiden lager ligt (Distelbrink et al., 2005; Raad voor Werk en Inkomen, 2006). Het is echter niet duidelijk hoe opleidingsniveau zich verhoudt tot het verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie.

Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek

In aansluiting op de bovengenoemde beperkingen zou bij toekomstig onderzoek getest kunnen worden of het bij empathie verschil uitmaakt in welke situatie en ten opzichte van wie de kinderen empathie tonen. Omdat observaties van empathie ten opzichte van de moeder of een onderzoeker door andere onderzoeken gebruikt werden (Van der Mark et al., 2002; Zahn-Waxler et al., 1979) zou dit toegevoegd kunnen worden aan de onderzoeksmethoden. Daarbij zouden ook vaders geobserveerd kunnen worden. Verder zou longitudinaal onderzoek in verband met de met de leeftijd voortschrijdende ontwikkeling van empathie bij kinderen beter zijn. Ook een grotere steekproef, zoals waarmee binnen het overkoepelende longitudinale onderzoek van “Boys will be boys” wel gewerkt wordt, zou aan te bevelen zijn. Cognitie hing in ander onderzoek samen met empathie (Moreno et al., 2007; Van der Mark et al., 2002), bij toekomstig onderzoek kan dit verband nader bestudeerd worden. Verder zou de richting van het verband tussen non-intrusiviteit en empathie uitgebreider onderzocht kunnen worden.

Tenslotte was deze studie een van eerste die vaders onderzocht voor wat betreft het verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie. In de toekomst zou er dus meer onderzoek gericht op vaders uitgevoerd kunnen worden, zodat een beter beeld wordt gevormd van de rol van vaders in de opvoeding van hun kinderen.

Conclusie

In deze studie werden geen rechtstreekse verbanden tussen emotionele beschikbaarheid en empathie gevonden. Voor wat betreft de subdimensies werden wel verschillen in de mate van sensitiviteit, structureren en non-intrusiviteit binnen diverse ouder-kind dyades gevonden. Ook was er moderatie van het verband tussen sensitiviteit van moeders en empathie bij jongens door sensitief structureren van moeders. Voor de opvoeding zijn zowel moeders als vaders belangrijk, beiden beïnvloeden hun kinderen op een andere manier. Omdat deze studie echter als een van de eerste vaders onderzocht, zal toekomstig onderzoek meer inzicht moeten bieden in hun rol in het verband tussen emotionele beschikbaarheid en empathie. Verder is het mogelijk dat andere factoren zoals cognitie (sterker) samenhangen met empathie bij kinderen, ook hierover zal toekomstig onderzoek opheldering moeten geven.

Literatuurlijst

- Achenbach, T.M., & Rescorla, L.A. (2003). *Manual for the Achenbach System of Empirically Based Assessment (ASEBA) Adult Forms & Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Research Center for Children, Youth, & Families.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment; a psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Alink, R.A., Mesman, J., Van Zeijl, J., Stolk, M.N., Juffer, F., Bakermans-Kranenburg, M.J., & Van IJzendoorn, M.H. (2009). Maternal sensitivity moderates the relation between negative discipline and aggression in early childhood. *Social Development*, 18, 99-120.
- Arrindell, W.A., Boelens, W., & Lambert, H. (1983). On the psychometric properties of the Maudsley Marital Questionnaire (MMQ): evaluation of self-ratings in distressed and 'normal' volunteer couples based on the dutch version. *Personality and Individual Differences*, 3, 293-306.
- Arrindell, W.A., Emmelkamp, P.M.G., & Bast, S. (1983). The Maudsley Marital Questionnaire (MMQ): a further step towards its validation. *Personality and Individual Differences*, 4, 457-464.
- Baron-Cohen, S. (2005). The essential difference: the male and female brain. Special issue Phi Kappa Phi forum. In R. Gregory (Ed.). *Companion to the mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Barnett, M.A., King, L.M., Howard, J.A., & Dino, G.A. (1980). Empathy in young children: relation to parent's empathy, affection and emphasis on the feelings of others. *Developmental Psychology*, 16, 243-244.
- Baumrind, D. (1967). Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. *Genetic Psychology Monographs*, 75, 43-88.
- Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology Monographs*, 4, 1-103.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *Journal of early adolescence*, 11, 56-95.
- Berkowitz, M.W., & Grych, J.H. (1998). Fostering Goodness: Teaching parents to facilitate children's moral development. *Journal of Moral Education*, 27, 371-391.
- Biringen, Z., & Robinson, J. (1991). Emotional Availability in mother-child interactions: a reconceptualization for research. *American Journal of Orthopsychiatry*, 64, 78-90.

- Biringen, Z., Damon, J., Grigg, W., Mone, J., Pipp-Siegel, S., Skillern, S. & Stratton, J. (2005). Emotional Availability: differential predictions to infant attachment and kindergarten adjustment based on observation time and context. *Infant Mental Health Journal*, 26, 295-308.
- Biringen, Z. (2008). *The Emotional Availability (EA) Scales*, 4th edition. Colorado: emotionalavailability.com
- Brody, L.R. (1999). *Gender, emotion and the family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brody, L.R. (2000). Socialization of gender differences. In A.H. Fischer (Ed.) *Gender and Emotion* (pp. 24-47). Cambridge: Cambridge University Press.
- Burge, P.L. (1981). Parental child rearing sex-role attitudes related to social issue sex-role attitudes and selected demographic variables. *Home Economics research Journal*, 9, 193-199.
- Braungart-Rieker, J., Courtney, S., & Garwood, M.M. (1999). Mother- and father-infant attachment: families in context. *Journal of Family Psychology*, 13, 535-553.
- Broom, B.L. (1994). Impact of marital quality and psychological well-being on parental sensitivity. *Nursing Research*, 43, 138-143.
- Bryant, B.K. (1987). Mental health, temperament, family and friends: Perspectives on children's empathy and social perspective taking. In N. Eisenberg & J. Strayer (Eds.). *Empathy and its development* (pp. 245-270). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cabrera, N.J., Shannon, J.D., & Tamis-Lemonda, C. (2007). Fathers' influence on their children's cognitive and emotional development: from toddlers to pre-kindergarten. *Applied Development Science*, 11, 208-213.
- Clark, R., Musick, J.S., Stott, F.M., Klehr, K., & Cohler, B. (1983). Social Adjustment among schizofrenie, depressed and well mothers and their school aged children. In H.L. Morrison (Ed.), *Children of depressed parents* (pp. 65-98). New York, Grune & Stratton.
- Dadds, M.R., Hunter, K., Hawes, D.J., Frost, A.D.J., Vassalo, S., Bunn, P., Merz, S., & El Masry, Y. (2007). A Measure of Cognitive and Affective Empathy in Children Using Parent Ratings. *Child Psychiatry & Human Development*, 39, 111-122.
- DeHart, G.B., Sroufe, L.A., & Cooper, R.G. (2004). *Child Development; its nature and course*. NY: McGraw-Hill.

- DeWolff, M.S., & Van IJzendoorn, M.H. (1997). Sensitivity and attachment. A meta-analysis on parental antecedents of infant-attachment. *Child Development*, 68, 571-591.
- Dickie, J.R. (1987). Interrelationships within the mother-father-infant triad. In P.W. Perman & F.A. Pedersen (Eds.). *Men's transitions to parenthood* (pp. 113-143). Hillsdale NJ: Erlbaum.
- Distelbrink, M., Lucassen, N., & Hooghiemstra (2005). *Gezin anno nu*. Den Haag: RMO
- Eisenberg, N., & Fabes, R. (1990). Empathy: Conceptualization, measurement, and relation to prosocial behavior. *Motivation and Emotion*, 14, 131-149.
- Eisenberg, N., & Fabes, R. (1998). Prosocial Development. In W. Damon and N. Eisenberg (Eds.). *Handbook of Child Psychology. Vol 3. Social, emotional and personality development* (5th ed., pp. 701-778). New York: Wiley.
- Eisenberg, N., & Strayer, J. (1987). *Empathy and it's development*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Ellis, P. (1982). Empathy: A factor in antisocial behaviour. *Journal of abnormal child psychology*, 10, 123-34.
- Field, A. (2006). *Discovering statistics using SPSS*. London: Sage publications.
- Findlay, L.C., Girardi, A., & Coplan (2006). Links between empathy, social behavior, and social understanding in early childhood. *Early Childhood Research Quarterly*, 21, 347-359.
- Frankel, K.A., Lindahl, K., & Harmon, R.J. (1992). Preschoolers' response to maternal sadness: relationships with maternal depression and emotional availability. *Infant Mental Health Journal*, 13, 132-148.
- Gill, K.L., & Calkins, S.D. (2003). Do aggressive/destructive toddlers lack concern for others? Behavioral and physiological indicators of empathic responding in 2-year-old children. *Development and Psychopathology*, 15, 55-71.
- Grusec, J.E., Goodnow, J.J., & Cohen, L. (1996). Household work and the development of concern for others. *Developmental Psychology*, 32, 999-1007.
- Hastings, P.D., Zahn-Waxler, C., Robinson, J., Usher, B. & Bridges, D. (2000). The development of concern for others in children with behavior problems. *Developmental Psychology*, 36, 531-546.
- Hastings, P.D., McShane, K.E., Parker, R., & Ladha, F. (2007). Ready to make nice: Parental socialization of young sons and daughters prosocial behaviors with peers. *The Journal of Genetic Psychology*, 168, 177-200.

- Heermann, J.A., Jones, L.C., & Wikoff, R.L. (1994). Measurement of parent behavior during interactions with their infants. *Infant Behavior and Development*, 17, 311-321.
- Hoffman, M.L. (1977). Sex differences in empathy and related behaviors. *Psychological Bulletin*, 84, 712-722.
- Hoffman, M.L. (1987). The contribution of empathy to justice and moral judgement. In N. Eisenberg & J. Strayer (Eds.), *Empathy and its Development*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hoffman, M.L. (1991). Empathy, social cognition, and moral action. In: W.M. Kurtines & J.L. Gewirtz (Eds.) *Handbook of moral behavior and development*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hoffman, M.L., & Levine, L.E. (1976). Early sex differences in empathy. *Developmental Psychology*, 12, (6), 557-558.
- Jones, N.A., Field, T., Hart, S., Lundy, B., & Davalos, M. (2001). Maternal self-perceptions and reactions to infant crying among intrusive and withdrawn depressed mothers. *Infant Mental Health Journal*, 22, 576-586.
- Jouriles, E.N., Murphy, C.M., Farris, A.M., Smith, D.A., Richters, J.E., & Waters, E. (1991). Marital adjustment, parental disagreements about child rearing, and behavior problems in boys: increasing the specificity of the marital assessment. *Child Development*, 62, 1424-1433.
- Juffer, F., Bakermans-Kranenburg, M.J., & Van IJzendoorn, M.H. (2008). *Promoting positive parenting*. NY: Taylor & Francis Group.
- Kiang, L., Moreno, A.J. & Robinson, J.L. (2004). Maternal preconceptions about parenting predict child temperament, maternal sensitivity, and children's empathy. *Developmental Psychology*, 40, 1081-1092.
- Kochanska, G., De Vet, K., Goldman, M., Murray, K., & Putnam, S. (1994). Maternal reports of conscience development and temperament in young children. *Child Development*, 65, 852-868.
- Konings, I., & Van Strien, T. (2005). Tekort aan empathie: een bruikbaar begrip in de kinderen jeugdpsychopathologie? *Tijdschrift voor Orthopedagogiek, kinderpsychiatrie en klinische kinderpsychologie* 30, 17-28.
- Lamb, M.E. (2004). *The role of the father in child development*. New Jersey: Wiley & Sons Inc.

- Levy, J., & Heller, W. (1992). Gender differences in neuropsychological function. In A.A. Gerall, H. Moltz, & I.L. Ward (Eds.). *Sexual differentiation. Handbook of behavioral neurobiology* (Vol. 11, pp. 245-274). New-York: Plenum Press.
- Litvack-Miller, W., McDougall, D., & Romney, D.M. (1997). The structure of empathy during middle childhood. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 123, 303-324.
- Lovett, B.J., & Sheffield, R.A. (2007). Affective empathy deficits in aggressive children and adolescents: a critical review. *Clinical Psychological Review*, 27, 1-13.
- Main, M., & George, C. (1985). Responses of abused and disadvantaged toddlers to distress in agemates. *Development Psychology*, 21, 407-412.
- Mark, I.L. van der (2004). *The development of empathy and compliance in Toddlers; the role of parenting, attachment, and temperament*. Leiden: University Press.
- Mark, I.L. van der, IJzendoorn, M.H. van, & Bakermans-Kranenburg, M.J. (2002). Development of empathy in girls during the second year of life: Associations with parenting, attachment and temperament: *Social Development*, 11, 451-468.
- Mehrabian, A., Young, A.L., & Sato, S. (1988). Emotional empathy and associated individual differences. *Current Psychology: Research and Reviews*, 7, 221-240.
- Miller, P.A., & Eisenberg, N. (1988). The relation of empathy to aggressive and externalizing/antisocial behavior. *Psychological Bulletin*, 103, 324-344.
- Moreno, A.J., Klute, M.M., & Robinson, J.L. (2007). Relational and individual resources as predictors of empathy in early childhood. *Social Development*, 17, 614-637.
- NICHD Early Child Care Research Network, (2000). Factors associated with father's caregiving activities and sensitivity with young children. *Journal of Family Psychology*, 14, 200-219.
- Pelchat, D., Bisson, J., Bois, C., & Saucier, J.F. (2003). The effects of early relational antecedents and other factors on the parental sensitivity of mothers and fathers. *Infant and Child Development*, 12, 27-51.
- Pouhier, E. (Photographer; 2005). *Buddha*. Geraadpleegd via www.wikimedia.org.
- Putnam, S.P., Gartstein, M.A., & Rothbart, M.K. (2006). Measurement of fine-grained aspects of toddler temperament; the Early Childhood Behavior Questionnaire. *Infant Behavior and Development*, 29, 386-401.

- Raad voor Werk en Inkomen (2006). Kennistekort in Nederland. Stagnerend opleidingsniveau belemmering voor arbeidsmarkt. Geraadpleegd via www.rwi.nl/CmsData/File/2006/PDF/KennistekortInNederland.pdf.
- Reinisch, J.M., & Sanders, S.A. (1992). Prenatal hormonal contributions to sex differences in human cognitive and personality development. In A.A. Gerall, H. Moltz, & I.L. Ward (Eds.). *Sexual differentiation. Handbook of behavioral neurobiology* (Vol. 11, pp. 221-243). New-York: Plenum Press.
- Robinson, J., & Little, C. (1994). Emotional availability in mother-twin dyads: Effects on the organization of relationships. *Psychiatry*, 67, 22-31.
- Rosnow, R.L., & Rosenthal, R. (2002). *Beginning behavioral research*. New Jersey: Prentice Hall.
- Rothbart, M.K., Ahadi, S.A., Hershey, K.L., & Fisher, P. (2001). Investigations of temperament at three to seven years: the Children's Behavior Questionnaire. *Child Development*, 72, 1394-1408.
- Saarni, C. (1999). *The development of emotional competence*. New York: Guilford Press
- Schaffer, R. (2002). *Social Development*. UK: Blackwell Publishers Ltd.
- Schoppe-Sullivan, S.J., Diener, M.L., Mangelsdorf, S.C., Brown, G.L., McHale, J.L., & Frosch, C.A. (2006). Attachment and sensitivity in family context: the roles of parent and Infant gender. *Infant and Child Development*, 15, 367-385.
- Soenens, B., Duriez, B., Vansteenkiste, M., & Goossens, L. (2007). The intergenerational transmission of empathy-related responding in adolescence: The role of maternal support. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 299-311.
- Sroufe, L.A., Egeland, B., Carlson, E.A., & Andrew Collins, E. (2005). *The Minnesota study of risk and adaptation*. NY: Guilford Press.
- Strayer, J., & Roberts, W. (2004). Empathy and observed anger and aggression in five-year-olds. *Social Development*, 13, 1-13.
- Tulananda, O., Young, D.M., & Roopnarine, J.L. (1994). Thai en American fathers' involvement with preschool age children. *Early Child Development and Care*, 97, 123-133.
- Volbrecht M.M., Lemery-Chalfant, K, Aksan, N, Zahn-Waxler, C., & Hill-Goldsmith, H. (2007). Examining the familial link between positive affect and empathy development in the second year. *The journal of Genetic Psychology*, 168, 105-129.

- Waters, E., Wippman, J., & Sroufe, L.A. (1979). Attachment, positive affect, and competence in the peer group: two studies in construct validation. *Child Development*, 50, 821-829.
- Weinfield, N.S., Sroufe, L.A., Egeland, B., & Carlson (2008). Individual differences in infant-caregiver attachment. In J. Cassidy and P.R. Schaver (Eds.), *Handbook of Attachment*. New York: The Guilford Press.
- Zahn-Waxler, C. (2000). The development of empathy, guilt, and internalized distress: implications for gender differences in internalizing and externalizing problems. In R.J. Davidson (Ed.), *Anxiety, depression and emotion*. New York: Oxford University Press.
- Zahn-Waxler, C., Robinson, J.L., & Emde, R.N. (1992). The development of empathy in twins. *Developmental Psychology*, 28, 1038-1047.
- Zahn-Waxler, C., & Radke-Yarrow, M. (1990). The origins of empathic concern. *Motivation and Emotion*, 14, 107-129.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M., & King, R.A. (1979). Child rearing and children's prosocial initiations toward victims of distress. *Child Development*, 50, 319-330.
- Zhou, Q., Eisenberg, N., Losoya, S.H., Fabes, R.A., Reiser, M., Guthrie, I.K, Murphy, B.C., Cumberland, A.J., & Shepard, S.A. (2002). The relations of parental warmth and positive expressiveness to children's empathy-related responding and social functioning: a longitudinal study. *Child Development*, 73, 893-915.
- Ziv, Y., Aviezer, O., Gini, M., Sagi, A., & Koren-Kari, N. (2000). Emotional availability in the mother-infant dyad as related to the quality of infant-mother attachment relationship. *Attachment & Human Development*, 2, 149-169.